

Wstęp

„Mówiąc, ludzie poruszają rękoma” – stwierdzenie o tej lub podobnej treści rozpoczyna publikacje między innymi takich badaczy, jak Iverson i Goldin-Meadow (1998), de Ruiter (2007), Gullberg i Kita (2009), Goldin-Meadow i Alibali (2013), Goldin-Meadow (2014), Kita i in. (2017). Ta z pozoru banalna obserwacja silnie wpłynęła na sposób postrzegania procesu komunikacji. Obecność gestów współwystępujących ze słowami powszechnie odnotowywali już starożytni oratorzy, na przykład Kwintyliusz (Korolko 1998). Traktowano je jednak jako zachowania mające praktyczne zastosowanie, odgrywające szczególnie istotną rolę na przykład podczas wystąpień publicznych. Wydaje się jednak, że dopiero rozwój badań w drugiej połowie XX wieku doprowadził do pewnego rodzaju rewolucji w sposobie patrzenia na złożoność procesu komunikacji. Obecnie przyjmuje się, że komunikacja międzyludzka jest multimodalna¹, to znaczy przebiega w zależnych od siebie

¹ Termin komunikacja multimodalna (ang. *multimodal communication*) ze względu na skojarzenia z terminem zakorzenionym w językoznawstwie i filozofii może budzić kontrowersje. Antas (2013, s. 81) stwierdza, że „jeśli angielski termin jest właściwy, polskie sformułowanie »multimodalność« jest fałszywe i mylące, bo naprowadza na »różnorodność modalną«, a termin modalność ma w tradycji lingwistycznej i logicznej swoją bardzo ugruntowaną tradycję i odnosi się do problemu »modalności językowej« – czyli aletycznego, epistemicznego czy deontycznego wyrażania stopnia pewności wobec sądów wyrażonych w zdaniu. Jest więc mylący i naprowadzający na zgoła inną dziedzinę poznawczą i badawczą i nie powinien być tak »przezroczyście« przenoszony na grunt polskiej terminologii językoznawczej». Ze względu na powszechną obecność terminu w literaturze anglojęzycznej dotyczącej komunikacji został jednak wprowadzony do polskiego dyskursu naukowego (np. Antas 2013; Załazińska 2016) jako określenie podkreślające w komunikacji jej „nieredukowalność do zachowania słownego” (Winiarska i Załazińska 2017).

wymiarach sensorycznych, najczęściej słuchowym, wzrokowym, dotykowym (m.in. Kendon 1978; Gibbon 2009; Karpiński 2009a, 2012; Müller 2013; Bonacchi i Karpiński 2014). Daną modalność tworzą kanały komunikacyjne podporządkowane danemu zmysłowi. Tak więc modalność słuchową tworzą na przykład kanał tekstowy realizowany przez wypowiedziane słowa, struktury syntaktyczne czy kanał prozodyczny. W obrębie modalności wzrokowej funkcjonuje między innymi kanał tekstowy realizowany przez pismo, ale i kanał gestowy, ekspresja twarzy (Karpiński 2009a).

Spojrzenie na komunikację jako na proces wielowymiarowy utwierdzało badaczy w przekonaniu, że gest nie jest produktem ubocznym mowy, ale integralną częścią komunikatu – stanowi „część systemu mowy i języka” (McNeill i Pedelty 1995). Jednak w klasycznych pracach językoznawczych rzadko uwzględniano w modelu języka obecność zachowań niewerbalnych. John Austin (1993) wspomina, że wpływ na odbiorcę możemy osiągnąć nie tylko za pomocą wypowiedzi ustnej. Stwierdza, że „cechą szczególną czynności perlokucyjnej jest to, że odpowiedź albo następstwo, jakie się osiągnęło, mogło być osiągnięte dodatkowo lub w zupełności za pomocą środków nielokucyjnych [...]” (Austin 1993, s. 663). Jak zauważa Lyons (1989, t. II, s. 325), „[...] akt mowy w swoim Austinowskim znaczeniu nie jest ograniczony do porozumiewania się za pomocą języka mówionego”. Austin nie poświęca jednak zachowaniom niewerbalnym wiele miejsca. Sprowadzone są głównie do zachowań autonomicznych względem mowy, zastępujących wypowiedź lub współwystępujących z nią, ale powielających jej znaczenie.

Wyniki licznych badań dowodzą, że gesty pełnią różnorakie funkcje w procesie komunikacji. Część badaczy podkreśla rolę gestów w procesach zachodzących u mówcy – procesie mówienia, uczenia się czy rozwiązywania problemów (np. Krauss i in. 1996; Krauss i in. 2000; Morsella i Krauss 2004; Goldin-Meadow 2014). Inni dowodzą, że gesty wpływają na sposób, w jaki odbiorca interpretuje i zapamiętuje komunikat (np. Kelly i in. 1999; Bavelas i Gerwing 2007). Niewielu natomiast badaczy próbuje odpowiedzieć na pytanie, skąd wiadomo, że gesty wykonywane przez nadawcę faktycznie miały coś zakomunikować i co skłoniło mówcę do wykonania w danym momencie gestu o określonej formie.

Powstaniu niniejszej pracy przyświecały dwa główne cele. Pierwszy z nich to przedstawienie gestów wskazujących z perspektywy komunikacyjnej, rozwojowej, a także kulturowej i tym samym „docenienie” gestu wskazującego, który w sposób nieuzasadniony określany jest w literaturze jako „oczywisty” (por. Mondada 2014, s. 96). Cel drugi to próba wyróżnienia i opisania tych cech formy gestów wskazujących, które mogą świadczyć o ich potencjalnej komunikacyjnej intencjonalności.

Ta kategoria gestów została wybrana z czterech powodów. Po pierwsze, badacze przypisują gestom wskazującym, często mimo braku weryfikacji empirycznej, intencjonalność komunikacyjną jako jedną z głównych cech (np. de Ruiter 1998; Masataka 2003). Przyjęto, że cechy gestów wskazujących świadczące o ich intencjonalności komunikacyjnej mogą być bardziej wyraziste niż w przypadku innych gestów.

Drugim powodem, dla którego to właśnie kategorię gestów wskazujących uczyniono obiektem analiz, jest ich „interakcyjność” rozumiana jako zależność formy gestu wskazującego od obecności rozmówcy czy jego reakcji. Wskazywanie na obiekty obecne w zasięgu wzroku rozmówców jest bowiem złożonym, interakcyjnym, rozłożonym w czasie, multimodalnym aktem, którego realizacja wymaga koordynacji między jego uczestnikami (Mondada 2014, s. 96).

Trzecim powodem jest paradoks, który kryją w sobie gesty wskazujące. Z jednej strony opisuje się je jako „podstawową i pierwotną formę komunikowania” (por. Mondada 2014, s. 96), z drugiej zaś szczegółowa analiza gestów wskazujących pokazuje, że ich prostota jest pozorna, „głównie ze względu na duży potencjał ambiwalencji znaczeniowej, jaki ze sobą niosą” (Antas 2013, s. 65).

Gesty wskazujące są także zachowaniami niewerbalnymi pozostającymi pod wpływem norm kulturowych. Sposób ich realizacji, na przykład część ciała, która wykonuje gest, forma (w przypadku ręki), jest silnie związana z zasadami grzeczności, okazywaniem szacunku, koncepcją czasu i przestrzeni, rodzajem tabu obowiązującym w danym kręgu kulturowym (Núñez i Sweetser 2006; Kita 2009; Jarmołowicz-Nowikow 2014). W wielu kulturach gest wskazujący jest „tłumiony” ze względu na normy uznające go za „niegrzeczny” (np. Kita i Essegbey 2001).

W niniejszej pracy wyraźnie odróżnia się intencjonalność komunikacyjną od efektu, skutku, jaki gest wywiera na odbiorcy. Przyjęto, że intencjonalność przejawia się w zachowaniach nadawcy, którego celem jest skuteczność komunikacyjna. Niekoniecznie jednak przekłada się ona na skuteczny odbiór komunikatu. Jak pisze Załazińska, „intencjonalność wynika z wartości znaczeniowej, jaką w danym kontekście przypisuje nadawca własnym gestom, a przez to czyni je znakami dla odbiorcy. Można więc powiedzieć, że jest to stan »mam intencję, abyś to zinterpretował jako znaczące, bo jest to znaczące«” (Załazińska 2016, s. 127). Dlatego punktem wyjścia dla analiz zachowań niewerbalnych w niniejszej pracy było przyjęcie perspektywy nadawcy. Założono, że intencjonalność komunikacyjna gestów może się przekładać na sposób ich realizacji, na ich cechy fizyczne, a także na relacje gestów ze współwystępującą wypowiedzią werbalną. Założono także, że forma gestu

wykonywanego z intencją komunikacyjną zależy od kontekstu jego realizacji, tworzonego zarówno przez przestrzeń komunikacyjną, jak i zachowanie, reakcje odbiorcy gestu. Złożoność gestów wskazujących jako elementów aktów komunikacji, ich intencjonalność, zależność od rozmówcy, „wrażliwość” na normy kulturowe tworzą kontekst prezentowanych w książce dwóch badań własnych.

Książka składa się z dwóch części. W pierwszej z nich dokonano przeglądu zagadnień związanych z formą oraz funkcją gestów wskazujących. Wprowadzono także czytelnika w tematykę poświęconą intencjonalności komunikacyjnej. W części drugiej przedstawiono badania własne oraz omówiono ich wyniki na tle problematyki opisanej w części pierwszej. Przedstawione w książce badania własne koncentrują się na przejawach intencjonalności komunikacyjnej gestów wskazujących. Opierają się na materiale z dialogów zadaniowych².

W **rozdziale 1** przybliżono problem wskazywania w języku. Opisano wyróżnione przez badaczy rodzaje wskazywania, sposób ich wyrażania poprzez środki językowe, a także przedstawiono gesty wskazujące jako integralne elementy multimodalnego aktu wskazywania. **Rozdział 2** poświęcono strukturze gestu wskazującego. Opisano ją, a także zdefiniowano różnicę między gestem deiktycznym i gestem wskazującym. W **rozdziale 3** zdefiniowano intencjonalność komunikacyjną, uwzględniając również zachowania niewerbalne. W **rozdziale 4** przedstawiono gest wskazujący jako intencjonalny akt komunikacyjny będący jednym z głównych, a zarazem pierwszych narzędzi komunikacji dzieci. Porównanie sposobu realizacji gestów wskazujących przez dzieci i mały człokształtne pokazuje jednocześnie złożoność procesów zachodzących podczas wyrażania intencji komunikacyjnych przez dzieci. Gest wskazujący omówiono z perspektywy uwarunkowań kulturowych w **rozdziale 5**. Dostosowywanie formy gestu wskazującego do wymogów kultury jest w tym rozdziale interpretowane jako przejaw intencjonalności komunikacyjnej. W **rozdziale 6** opisano wybrane cechy gestów wskazujących jako potencjalne oznaki intencjonalności komunikacyjnej. Założono, że pewne cechy realizacji gestów wskazujących mogą stanowić fizykalne przejawy intencjonalności komunikacyjnej. Koncepcja dwóch badań własnych opisanych w monografii przedstawiona została w **rozdziale 7**. Ich celem było

² Przedstawione w monografii badania stanowią kontynuację oraz rozszerzoną wersję badań, których wyniki opisane zostały m.in. w Jarmołowicz-Nowikow, Karpiński (2011), Jarmołowicz-Nowikow (2014).

sprawdzenie, czy gesty wskazujące obecne w analizowanym materiale posiadały wybrane cechy uznane za potencjalnie intencjonalne. Zdecydowano, że badania będą oparte na analizie filmów. **W rozdziale 8** opisano badanie własne, którego celem było sprawdzenie, czy kontekst realizacji gestów wskazujących, w tym wypadku możliwość wzajemnego widzenia się uczestników dialogu lub jej brak, wpływa na wybrane cechy formy gestów wskazujących, które potencjalnie mogą świadczyć o ich intencjonalności komunikacyjnej. **Rozdział 9** przedstawia badanie, którego celem było ustalenie, czy w analizowanej sytuacji komunikacyjnej forma gestów wskazujących realizowanych przez uczestników jest zależna od wskazywanego obiektu, a tym samym, czy dostosowywana jest do norm kulturowych obowiązujących w danym kręgu kulturowym.